

XVI.-XIX. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Devleti'nde İçtimaî ve İktisadî Hayatın Bilim ve Felsefe Üzerindeki Etkileri

Between 16th-19th Century Social and Economic Life of the Ottoman Empire on the Effects of Science and Philosophy

Cüneyt Coşkun*

Özet

Bilimsel ve felsefi gelişmelerin olduğu Klasik İslam Dönemi (750-1250), kendinden önceki uygarlık merkezlerinde üretilmiş Yunan-Hint eserlerinin Arapçaya tercüme edildiği, yorumlandığı ve orijinal eserlere ulaşıldığı dönemdir. İslam Medeniyeti'ndeki düşünce ve ilmi alanlara olan hassasiyet, felsefi ve bilimsel kültürün inşasında önemlidir. Bu bilimsel ve felsefi kültür, Osmanlı Devleti içinde köklü bir mirastır. XII. yüzyıldan itibaren Batı'daki bilimsel ilerleme ve keşiflere bağlı olarak gelişen ticari büyüme, İslam Dünyası'ndaki ilmi ilginin zayıflaması, askeri ve siyasi başarısızlıkların XIX. yüzyıla kadar İslamlılık-Osmanlı ekseninde bilimsel ve felsefi krize neden oluşu, Batı'nın baskısı altında içtimai ve iktisadi alanlardaki aksaklıklar Osmanlı entelektüel hayatını yeni bilim ve yeni felsefe arayışına itmiştir. Çalışmada, Osmanlı'da tarihsel koşullar ve dünya algısı etrafında yeni bilim ve felsefe arayışının altında yatan nedenler ve zoraki felsefenin oluşumu tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Medeniyeti, Osmanlı Devleti, Bilim, Felsefe, Çağdaşlaşma, Osmanlı Aydını, Batı ve Batı'daki Gelişmeler.

Abstract

The Classical Islamic Period (750-1250) of several scientific and philosophical achievements is a period during which many Greek-Indian works, produced in the prior civilization centers, were translated into Arabic, interpreted and original works were thereby reached out. The deep sensitivity of the Islamic Civilization towards intellectual and scientific fields is essential in building up a philosophical and scientific culture. This philosophical and scientific culture is a deep rooted heritage within the Ottoman Empire. The significant commercial growth of the West since the 7th century thanks to the scientific developments and the explorations, the dramatic decrease of the Islamic World's interest on scientific issues, the outbreak of a scientific and philosophical crisis over the Islam-Ottoman axis until the 19th century due to the military and political failures and the occurrence of hitches in the social and economic fields under the West's pressure led the Ottoman intellectual life to a search for a new science and a new philosophy. In this study, the reasons behind the search for a new science and a new philosophy and the emergence of the forced philosophy is discussed paying special attention to the historical conditions and the world view of the Ottoman Empire.

* Arş. Görv.; Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Ededbiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Artvin - Artvin

Key Words: *Islamic Civilization, Ottoman Empire, Science, Philosophy, Modernization, Ottoman Intellectuals, West and the Developments in the West.*

GİRİŞ

Bir gelişim sürecinden bahsetmek, özellikle nokta dönem bağlamında ele almak, hiç kuşkusuz, belli bir tarihsel epistemik donanımı gerektirir ki aksi bir durum için de bu değerlendirme geçerlidir. Meselenin neden-sonuç ilişkisi bağlamında değerlendirilmesi gerektiğine yönelik düşüncemiz, kronolojik ve yüzeysel bir anlatıma saplanıp kalınacağına dair peşin hükümlü eleştirilere kapı açsa da vuku bulan olayların/gelişmelerin bir anlık ve temelsiz olmadığı aşikârdır. Özellikle ele alınan konu, siyasi tarihle kısmi ilişki içinde olacak bir medeniyet tarihine (fikri, felsefi, bilimsel, ekonomik, toplumsal hayata etkileri) yönelik inceleme ise önceki-sonraki dönemleri, gelişime etki eden iç-dış faktörleri tespit ederek nokta döneme ilişkin değerlendirmelerde bulunmak incelemenin sağlam temellere oturtulması açısından önemlidir. Başka bir ifadeyle, evreni ve dünyayı anlama ve anlamlandırma çabasında ortaya çıkan soru ve sorunlara çözüm arama girişiminde rasyonaliteyi temele alan felsefe ile deney ve gözlemi metot olarak kullanıp doğaya egemen olma iddiasındaki bilimin teşekkülünde, medeniyet ve bu medeniyetin kurumlarının (toplumsal yapı, iktisat, eğitim, siyasi, askeri, dini, ilmi vb.) işleyiş sürecini ve söz konusu alanlar üzerindeki etkilerini – elbette ki aksi de iddia edilebilir mi? sorusu tartışma konusudur- sadakat noktasına vardırımadan bilmek ve onlardan yararlanmak -önceki dönem düşünce ortamlarını da dikkate alarak- belli bilgi birikimi gerektirir. Bu bağlamda, “İslam Bilim ve Felsefesi”nin esas hatlarını kısaca belirleyerek önceki dönem bilim ve felsefe alanlarındaki gelişmeler ışığında, asıl amacımız olan XIX. yüzyılda “Osmanlı Bilim ve Felsefesi”ni oluşturan içtimaî ve iktisadî faktörlerin neler olduğunu şu üç açıdan değerlendirmek istiyoruz. Öncelikle, Batı’daki bilimsel gelişmeler ve buna paralel olarak icat ve keşiflerin ürünü olan teknolojik ilerlemenin, ekonomik üstünlüğün ve elde edilen başarıların (öncelikle askeri alandaki) Osmanlı üzerinde baskı oluşturduğunu; ikincisi, buna bağlı olarak Osmanlı’nın sırf bu baskının neden olduğu ve tartışmasız toplumsal her kuruma sirayet eden ama özellikle de içtimaî ve iktisadî alanlardaki problemleri çözmek için yeni bir bilim ve felsefe anlayışını geliştirmek mecburiyetinde kaldığını; son olarak da hâsıl olan ihtiyaçlar karşısında geleneksel düşüncenin yetersizliğini ve neden çare olmadığını göstermektir.

Evvela konunun önemini daha iyi anlamak için iki özelliğin belirtilmesinde fayda görmekteyiz. İlki, İslam felsefesinin, “İslam dini”nin felsefesi olarak değil, “İslam” dinini kabul etmiş insanların, dinin kural ve kaidelerine sadakatle bağlı kalarak oluşturulduğu bir düşünce biçimi olduğu ısrarla vurgulanmalıdır.¹ Çünkü şayet soru ve sorunları ele alış tarzında akıl ve akla dayalı bilgi önemsenmeyerek, dini haklılaştırmaya, vahiy-akıl ikiliğinde vahiy öncülünü mutlak bilginin kaynağı yapmaya dayalı bir bakış tarzı dikkate alınmırsa, ortaya konulan uğraş felsefe değil ilahiyat olacaktır ki bunun asıl adlandırması din felsefesidir. İkinci önemli hususta, İslam felsefesi bir medeniyet dünyası içindeki düşünce hareketlerin bütünüdür.² Ve sadece İslam dini mensuplarına ait bir düşün sistemi değildir. Müslüman olmadığı halde felsefi üslupla meselelere bakıp katkılar sağlayan filozoflar vardır. Kaldı ki, medeniyet olgusundan bahsetmek özü itibarıyla, din, dil, ırk, millet vb. bir aidiyetlikle eşleştirilemeyecek kadar geniş bir alanı kapsar.

¹ Fahrettin Olguner, *Türk –İslam Düşüncesi Üzerine*, Akademi Kitabevi, İzmir 1993, s.8.

² Olguner, age., s. 4.

A- Klasik Dönem İslam Bilimi ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri:

İslamiyet, Arap Yarımadası'nda doğup geniş bir coğrafyaya yayılmış bir dindir. Bu dinin hâkim olduğu coğrafya içinde Arap, Yahudi, Türk, Pers vb. düşünürlerin etkin katkılarının olduğu bilimsel ve felsefi hareketlilik, Emeviler ve Abbasiler döneminde özellikle iktidar sahiplerinin teşvikleriyle büyük ilerleme kaydetmiştir. Bu ilerlemelere bağlı olarak sınırsız bir düşünce ve inanç hürriyetinin hâkim olduğu, araştırma yapanlar arasında Müslümanlar kadar Yahudi, Hıristiyan, Brahman, Mecusilerin de bulunduğu, maddi ve manevi her türlü imkânın sağlandığı Beytü'l-Hikme* (Hikmet Evi) gibi önemli kurumlar oluşturulmuş, Hint ve Yunan kaynaklarının tercümeleri yapılmış, ön dönemlere ait düşünceler ışığında orijinal eserler verilmiştir.³ Ayrıca İslam biliminin kurumsallaşması adına girilen önemli faaliyetlerden bir diğeri de el-Memun döneminde Bağdat'ta Şemasiye ve Şam'da Kasiyun, ayrıca X. yüzyılda el-Hekim döneminde Kahire'de rasathanelerin açılması olmuştur. Özellikle Abbasiler döneminde el-Mansur, el-Mehdi, Harun Reşit, el-Memun gibi hükümdarlar Yunanca'dan Arapçaya tercüme edilen eserlerle İslam bilim ve felsefesi alanında önemli çalışmaların destekleyicileri olmuşlardır. Örneğin, el-Mansur döneminde Batlamyus'un *Tetrabiblos* (Yahya İbn el Bitrik tarafından), yine Batlamyus'un *Almagest* (El Haccac İbn Matar tarafından)⁴, Hipokrates'in *Aforizmalar*, Platon'un *Devlet ve Kanun*, Aristoteles'in *Organon*, *Gök Olayları*, Galenos'un *Canlı Hayvan Teşhiri*, *Organların Yararları* vb. daha birçok tercüme yapılmıştır.⁵ Dolayısıyla İslam filozoflarının farklı kültürel muhitlerin düşünürlerinin birikimlerini elde etmede sorumsuz davranmadıkları, tam aksine kavrayıp anlamlandırma noktasında azami çaba sarf ederek yorumlar geliştirdikleri ve özgün eserler verme kapasitesine ulaştıkları görülmüştür. El-Razi'nin *Galen Hakkında Şüpheler* adlı yazması, İbn Heysem'in *Batlamyus Hakkında Şüpheler* adlı çalışması geliştirilen yorumların ve özgünlüğün niteliğini açıkça ortaya koymuştur.⁶

Bu gelişmelerin bizde oluşturduğu kanaat, İslam dininin "ilim" konusundaki ısrarı ile İslam medeniyetinde bilim adamlarının verimliliğini arttırmış, bu verimliliğin getirisi de ilerlemeye dönük sürekliliği sağlamıştır. Başka bir ifadeyle, yapılan tercüme, ilme verilen büyük önem ve karşılaşılan felsefi kültürlerin İslam'ın özgün kalıplarıyla sentezlenmesi, yeni bir düşünce dinamizmini oluşturmuştur. Yalnız bir noktayı gözden kaçırmamakta fayda vardır. Tercümelerin ürünü bir bilim ve felsefenin doğuşundan değil, bilim ve felsefe ihtiyacından doğan tercüme faaliyetlerinden söz edilmesi gerektiğidir. Bu ihtiyacın kökeninde:

1- Yapılan bilimsel çalışmaların devam etmekte olan fetihlerle eşzamanlı olması ve bu fetihler esnasında -Hıristiyanlık başta olmak üzere - karşılaşılan farklı kültürlerle karşı doğan entelektüel savunma ihtiyacının,

* Bir rivayete göre Aristoteles'i rüyasında gören Abbasi halifesi el- Memun, Aristoteles'in eserlerini çevirtirmiş ve Beytü'l Hikme'yi kurmuştur. Bkz. İlhan Kutluer, *İslam'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, İz Yay., İstanbul, 2001, s. 28-124; A. Turan Yüksel, *İslam'da Bilim Tarihi – Başlangıçtan Osmanlı Döneminin Sonuna Kadar-*, Kitap Dünyası, Konya 2007, s. 44-50; Ehsan Massood, *İslam ve Bilim*, çev. Şafak Timur, Picus Yay., İstanbul 2010, s. 55-56-57.

³ A. Turan Yüksel, *İslam'da Bilim Tarihi – Başlangıçtan Osmanlı Döneminin Sonuna Kadar-*, Kitap Dünyası, Konya 2007, s. 49.

⁴ John Freely, *Alaaddin'in Lambası*, çev. Nurşan Üstüntaş, Şenocak Yay., İzmir 2010, s. 78-79.

⁵ Sevim Tekeli vd., *Bilim Tarihine Giriş*, Nobel Yay., Ankara 2009, s. 123.

⁶ Ehsan Massood, *İslam ve Bilim*, çev. Şafak Timur, Picus Yay., İstanbul 2010, s. 113.

2- Kutsal metinlerin okunmasında dilin, kıblenin tayin edilmesinde astronominin, miras paylaşımında cebirin, hastalıkların tedavisinde ve gelişmiş tedavi tekniklerine duyulan ihtiyaçtan tıp eğitiminin önemsenmesi gibi reel hayata dair sorunlara pragmatik bir yaklaşımla çözüm arayışının ve

3- İslam'ın ilim telkin eden anlayışı çerçevesinde yapılan çevirilerin İslam'ın temel önermeleriyle ters düşmediğine olan inancın aranması gerekir.

Kaldı ki, dönemin hâkim paradigması olan Aristoteles felsefesinin metafizik, fizik, mantık, siyaset, astronomi, ahlak vb. alanlardaki tezlerinin ve buna ilaveten dünyayı evrenin merkezine yerleştiren Batlamyus sisteminin genel kabul gördüğü, yorumlandığı aşikârdır. Ayrıca Aristoteles ve Platon felsefesini uzlaştıran Plotinus'un Yeni Platoncu anlayışından esinlenen Meşşailik mezhep/öğretisi de İslam felsefesinin hâkim ve yaygın düşüncesini oluşturması açısından kanaatimizi desteklemektedir. Çünkü bu öğretisi, İslami değerlere özgü kriterler esas alınarak mantık ve matematiğe dayanan felsefi bir üslubun şekillendirilmesi, doğa bilimlerinin öneminin kavranılması noktasında İslam felsefesine yön tayin etmektedir.

Matematikten astronomiye, kimyadan fiziğe, felsefeden coğrafyaya, müziğe kadar birçok alanda büyük katkıları olan İslam filozoflarının felsefi düşünce dünyasındaki hareketliliklerini görmek mümkündür. Örneğin, Harezmi'nin birinci ve ikinci dereceden denklemlerin çözümü, binom çarpımı, cebir problemleri ve miras hesabı gibi konular üzerinde matematik alanındaki çalışmaları, astronomi bilgini Fergâni'nin *Almagest*'in bir özeti niteliğinde olan *Astronominin ve Göğün Hareketlerinin Esasları* adlı çalışmasıyla XIII. yüzyıla kadar etkisini sürdüren astronomi alanındaki katkıları, İbnü'l Heysem'in optik alanındaki çalışmaları, Kindi'nin kimya alanındaki çalışmaları birkaç örnek niteliğindedir.⁷ Dolayısıyla felsefe ve bilimle olan bu toplumsal ya da bireysel yüzleşmelerin, Osmanlı bilim ve felsefesinin şekillenmesinde felsefi-kültürel bir altyapı hazırladığını söylemek mümkündür. Özellikle de İbn Sina, Fahreddin Razi, Gazali, Sühreverdi gibi isimlerin etkileri düşünülünce birkaç asırlık bir ilim, felsefe, fikir ve kültür hayatının ne kadar köklü bir mirasa sahip olduğunu söylemek abartı olmayacaktır. Sonuç olarak, Klasik İslam döneminin (750-1250) bilim dünyasına katkıları noktasında, bugün kullandığımız sayı sisteminin -kökeni Hint kaynaklı olsa da- bilim dünyasına girişi, fiziğe olgulara dönük nitelik kazandırılması ve kimyadaki çalışmaların simyadan koparılıp günümüz kimyasının gelişmesine etkileri azımsanamayacak kadar büyüktür.⁸

Bilimsel ilerleme gibi -arzu edilmese de- gerilemenin de olması mümkündür ve ilerlemeyi tetikleyen faktörler gibi gerilemeye de sebep olan faktörler vardır. Yaklaşık iki yüz yıl süren Haçlı Seferleri esnasında Avrupalıların uzun süreli bilim ve felsefe merkezlerinde kalarak bilimsel eserlere ulaşmaları, Moğol istilaları, Yahudi ve Hıristiyan bilginlerin Endülüs medreselerinde dil, bilim ve felsefe eğitimi almaları, Batı dünyasında on asır sürecek bir karanlığın sonu, XII. yüzyıldan itibaren tohumu atılan kurtuluş umudunun yeşermesi anlamına gelmektedir. Batı'da eserlerin Arapçadan Latince'ye çevrilmesiyle kendini gösteren uyanış, bilim ve felsefe alanına yönelik olduğu için İtalya'da başlayıp bütün Avrupa'ya yayılacak olan XV. yüzyıl Rönesans'ından ayrılmaktadır.⁹ İslam dünyasındaki bilimsel ve felsefi üstünlüğün -ki kuşkusuz iktisadi güçle desteklidir- Batı Avrupa'ya kaymasıyla bilimsel ve felsefi alanda duraklama ve devamında bir gerileme döneminin yaşanmasına sebep olur. Bilim ve felsefe alanında bilginin güncellenememesi, din-felsefe arasındaki çatışmalar,

⁷ Bkz. Tekeli vd., age.

⁸ Cemal Yıldırım, *Bilim Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003, s. 68-69.

⁹ Tekeli vd., age., s. 203.

medrese eğitime geçişin geç başlaması ve buna bağlı olarak bilimsel çalışmaların geleceğe aktarılmasındaki yetersizlik ya da ferdi çabanın ötesine geçmemesi, aklî ve naklî bilim sınıflamasında naklî bilimlere nispetle aklî bilimlere verilen önemin ikincil olması, Ortaçağ'da İslam dünyasındaki ilmi çalışmaların hızını yitirmesinin başlıca sebepleridir. Bu durumu Aydın Sayılı şöyle belirtmektedir:

Denebilir ki, medrese sisteminin gelişmesi ve resmen kurulması evail ilimleri bakımından geç bir tarihe rastlamıştır. Eğer medrese mesela Memun zamanında kurulmuş olsaydı evail ilimlerin bu okullar programında önemli bir yer işgal etmiş olacağına muhakkak nazarıyla bakılabilirdi.¹⁰

Ayrıca siyasi birliği korumaya yönelik endişelerle askeri ihtiyaçların karşılanması için bütçenin artması, refah düzeyinin artmasına bağlı olarak üretim gelirlerinin tüketim karşısında yetersizliği, sosyo-ekonomik yapının bozulması, ilme olan ilginin azalması, bilim ve felsefe alanlarındaki gelişmelerin sekteye uğramasında sayılabilecek diğer sebeplerdir.

Oysa Batı dünyasında durum oldukça farklıdır. İslam'ın Altın Çağını yaşadığı dönemlerde Batı, salt bilgiden ve ilme olan ilgiden uzaktır. Modern dönemde olguya, deneye ve akla verdiği önemin çok gerisindedir. Öznesi Batı olan bir tasvirde Tanrı'nın merkeze yerleştirildiği, Aristoteles kozmolojisi çerçevesinde dünyayı ve evreni anlama çabasının etkin olduğu, metafizik-olgu/deney ikircikliğinde birincil öncülün önemsendiği görülür. Zaman zaman ortaya çıkan akla ve olgulara bağlı bilimsel ve felsefi düşüncelere karşı Tanrı'nın yeryüzündeki kılıcı olan kilisenin tepkileri ise Batı'nın Karanlık Çağı'nı tanımlama adına özet niteliğindedir. Ancak Batı lehine şartlar değişmeye başlamıştır. XII. yüzyılın başlarında Fransiskan ve Dominiken tarikatlarının ortaya çıkışı, hoşgörü ortamının bu yüzyıl başında varlığı ve üniversitelerin kuruluşu ki bu durum eğitim alanında sistematik bilgi oluşumunda etkilidir; özellikle Batı'nın skolastik döneminin sonunu hazırlamıştır. Ayrıca insanı ve dünyayı keşfetme girişimi olarak ortaya çıkan XV. yüzyıl Rönesansı'yla birlikte dünyaya açılma, yeni yerler keşfetme hareketliliği, bilim ve düşünce alanında Batı'ya yeni ufuklar açmıştır. İlerleyen dönemlerde Aristoteles paradigmasının yıkılmasına etki eden Leonardo da Vinci'yle başlayıp Batlamyus'un geosentrik sistemi yerine heliosentrik sistemi ileri süren Kopernik'in, astronomide Platon ve Aristoteles kaynaklı gezegenlerin hareketlerinin çembersel olduğuna yönelik geleneksel inancın aksine gezegenlerin elips hareketler çizdiklerini gösteren Kepler'in sistemleriyle devam eden süreç Galileo ve Newton'a ortam hazırlayan ön çalışmalar olmuştur.¹¹ Kısacası XII. yüzyılda Arapçadan Latinceye çevirilerle başlayan hareketlilik ivme kazanarak devam etmiştir. Bu gelişmeler doğal olarak toplumun tüm yapı ve kurumlarına müspet anlamda yansımıştır. Örneğin, ekonomik anlamda güç sahibi haline gelen burjuvazi sınıfının doğması ve siyasi, ekonomik alanlara etki edecek roller üstlenmeleri gibi.

B- Osmanlı Devleti'nde Bilim ve Felsefenin Başlangıç Evreleri:

Klasik bir tanımlamayla 1299 yılında tarih sahnesindeki yerini bir beylik olarak alan Osmanlı Devleti, Batı karşısında İslamiyet'in sancaktarlığını üstlenerek Klasik İslam Dönemi kaynaklı ilmi sahada köklü bir mirası devralmıştır. XVI. yüzyıla kadar hem Doğu'da hem de Batı'da geniş bir coğrafyaya hâkim olan Osmanlı İmparatorluğu, siyasi, teknik, bilimsel, ekonomik, kültürel, askeri, toplumsal birçok alanda önemli gelişmeler kaydetmiştir. XVI.

¹⁰ Aydın Sayılı, *Orta-Çağ İslam Dünyasında İlmi Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri*, Araştırma I, D.T.C.F., Ankara 1963, s. 38.

¹¹ Yıldırım, age., s. 79-89.

yüzyıla kadar Avrupa'da hareketlilik kazanan teknik ve bilimsel gelişmeleri yakından takip etmiş, uyum sağlamış, gelişmelere sırt dönmemiştir. Bu gelişmeleri takip etmesindeki en önemli etkenlerden biri, Avrupa'dan kaçıp gelen ve Osmanlı'ya sığınanlardan edindikleri güncel bilgiler olmuştur. Sürgün edilen Portekiz ve İspanya'daki Marrano* sığınmacıların topun, top barutunun, top güllesinin, ateşli silahların yapılışında zanaatkâr olmaları ve bunların nasıl yapılacağını Osmanlı'ya öğretmeleri bu anlamda bir örnektir.¹²

Ancak XVI. yüzyıldan itibaren İran ve Hindistan'a ulaşamaması, denizlerde Portekizlilerin teknik ve büyük gemileri karşısında mücadele edebilecek bir donanmanın yetersizliği, diğer taraftan Rus engeli, Afrika da ise iklim ve çöl koşulları gibi sebepler Osmanlı'nın askeri başarılarının devamlılığına ket vurmuştur. Bu durum sonraki yüzyıllarda da değişmemiştir. Osmanlı, toplumsal yapıdan ekonomik yapıya, askeri düzenden yönetsel yapıya, eğitim alanından bilimsel alana kadar birçok sahada sorunlarla boğuşmaya başlamıştır. Osmanlı karşısında Batı, dünyaya açılmaya ve yeni ticaret yolları keşfetmeye başlamış, özel hayata indirgenmiş bir din anlayışının devlet idaresindeki etkisini büyük oranda silmiş (din-devlet ayrımı), yönetime -gerçek anlamda- halk katılımı için ortam hazırlamıştır. Feodal yapının yıkılması, buna bağlı olarak ilerleyen dönemlerde siyasete yön verecek burjuva sınıfının güçlenmesi, kolonizasyona dayalı yeni güçler ortaya çıkması (İspanya, Portekiz, İngiltere, Fransa gibi) ticari gelişmelerin önünü açmıştır. Bilim ve felsefeye, akla, olgu ve deneye öncelik veren sistemli eğitim anlayışının temellerinin atıldığı, düşüncelerin özgürce ifade edilebildiği, astronomi, fizik, kimya, tıp, sanat, edebiyat alanlarında gelişimin ivme kazandığı görülmüştür. Yine bilginin kaynağı tartışmasında vahiy-akıl ikicikliğinde kilisenin etkisi kırılarak özne-nesne arası ilişkinin ürünü bir bilgi arayışının ciddiyet kazanmış olması Batı'da ilk planda göze çarpan gelişmeler olmuştur.

Çağdaşlaşma girişimlerinde ilk modern Osmanlı düşünürü olan Kâtip Çelebi (1609-1657), Batı'daki gelişmeler karşısında Osmanlı'nın durumunu görmüş, olayın vehametini şöyle dile getirmiştir.

.... Aralarındaki mezhep farklılıklarına rağmen tek Millet olan Hıristiyanlar sayı itibariyle artmış ve dünyanın birçok bölgesine yayılmışlardır. Deniz yoluyla doğu ve batı denizlerine geçerek çok sayıda ülkeyi ele geçirmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğuna tecavüze yeltenmemekle birlikte, Yeni Dünya'da zaferler elde etmişlerdir....Bu yüzden İslam halkının artık bu cehennemlik halkın yapıp ettikleri hakkında bütünüyle cahil, bu düşman komşular hakkında bilgisiz ve habersiz kalmaması, bu lanetlenmiş halkın bazı ülkeleri Müslümanların elinden alarak Küfür Evine dönüştürmelerine yol açan cehalet uykusundan uyanmaları için daha doğru bilgi temin etmek gerekmektedir.¹³

Burada önemli olan nokta, Batı'daki XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki gelişmelerin artık Osmanlı'da kabul edilmeye başlaması, daha da önemlisi bu farkındalıkla "çağdaşlaşmaya" olan ihtiyacının entelektüel sahada etkisini göstermesidir. Çünkü entelektüel alanda bir düşüncenin yer edinmeye başlaması geleneksel düşüncenin temel dinamiklerinin sarsılmaya başladığının gösterebilir.

* XV. yüzyılda Engizisyon baskısıyla şeklen Hıristiyan olan İberya Yahudilerine verilen addır.

¹² Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. B. Babür Turna, Arkadaş Yay., Ankara 2009, s. 60-61.

¹³ Akt., Bernard Lewis, *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, çev. İhsan Durdu, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2000, s. 159-160.

Çağdaşlaşma anlamda ilk göze çarpan hareketlilikler, 1775 ve 1795 yıllarında Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn ve Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'un açılması olmuştur. Osmanlı'da Batı tarzı eğitim sisteminin ilk örnekleri olarak karşımıza çıkan mühendishanelerde, medreselerdeki eğitim sisteminden oldukça farklı eğitim sistemi benimsenmiştir. Doğu'nun Batı'dan bilgi ve model alımlaması yaptığı bu ilk örneklerde teorik ve pratik ilimlerin, fen derslerinin ağırlıkta olduğu görülmüştür. Ancak dikkat çeken nokta, Batı'da gelenekten kopuş ve bilimsellik, toplumsal yapıyı teşkil eden her alana sirayet etmiştir. Belli alanlarda (sadece askerlik gibi) özellikle yoğunlaşmalar olmamış -ya da hissedilemez derecede azdır-, bütünü içindeki her öge kendi alanındaki gelişmelerle bütünü temel önermelerine ters düşmemiştir.

Osmanlı'da ise durum farklılık göstermiştir. Çağdaşlaşma, özüne ait ilkelerle İslam-Osmanlı gelenek ilkelerinin bir potada eritilme çabasıyla yeni bir içerik kazan(dırıl)mıştır. Örneğin, Sadrazam Damad İbrahim Paşa'nın 1721'de Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'yi Paris'e elçi olarak gönderip uygarlık ve eğitim vasıtalarını baştan aşağı inceleyip Osmanlı'da uygulanabilir olanlarını rapor etme görevini vermesi düşüncemize destek niteliğindedir.¹⁴ Yine sadece Osmanlı'da ilk matbaayı kuran kişi kimliğiyle çağdaş düşünce karşısında geleneğin ıslahına yönelik düşünceleri karanlıkta kalan İbrahim Müteferrika'yı görmekteyiz. Avrupa devletlerinin güçlenmelerinin nedenlerini, kalkınma için Osmanlı'nın öğrenmesi ve yapması gerekenleri anlatan Müteferrika, Avrupa'daki monarşi, aristokrasi ve demokrasi gibi yönetim şekillerinden bahsederken, yasaların şeriat ilkelerine göre değil, akıl yoluyla bulunmuş ilkelere dayalı olduğunu göstermiştir ancak bunlar gizli bir hayranlıkla içten içe beslenen duygulardan öte bir anlam ifade etmemiştir.¹⁵ Yani Osmanlı, Batı'nın üstünlüğü karşısında tahakküm altında olmasına rağmen Küfür Evinine dönüştürülmemek için hâkim paradigmanın izin verdiği kadarıyla seçici davranarak çağdaşlaşma eğiliminde olmuştur. Çünkü yenilik anlamına gelen bid'at, sapkınlık olarak anlaşılmış, geleneksel olanın dışındaki yenilikler, dinin temel önermelerinin muhafazasını zedelememiştir. Dolayısıyla Hıristiyanlığa has gelişmelerin benimsenmesi ve uygulanması bizzat küfür sayılmış, kabul edilmemiştir.¹⁶ Örneğin, Birgivi Mehmed Efendi'nin (1523-1573) bid'at sorununda muhafazakâr bakışı dikkat çekicidir. Birgivi, bid'at meselesinde sufi tarikatları ve bunlara imkân tanıyan devleti sorumlu tutmuştur. O, müslümanların yozlaştığını ve yozlaşmanın kaynağını da İslam esaslarında olmayan ama bir şekilde halk arasında yayılan bid'atlarda bulmuş, karşı çıkmış, bunların temizlenmesi gerektiğini düşünmüştür.¹⁷

Osmanlı için yüzyılın en ağır antlaşması olan ve Karadeniz'de egemenliğin artık kayıp edildiği Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan (1774) sonra kaybedilen toprakları geri almak amacıyla girişilen savaşıardan alınan yenilgiler ve toprak kayıpları 1789'da I. Abdülhamit'in yerine tahta geçen genç III. Selim döneminden de devam etmiştir. Batı'nın Osmanlı'yı Avrupa'dan atma idealine çok yaklaştığı böyle bir zamanda Fransız İhtilali'nin patlaması ise büyük bir şans olmuştur. Bu şans III. Selim, yenilginin sebeplerini araştırmak ve İbrahim Müteferrika'nın ifade ettiği şekliyle Nizam-ı Cedid'i gerçekleştirmek için ciddi çalışmalar yapmakta kullanmıştır. Raporlar hazırlatmış, sona gidişin önlenmesi için öneriler istemiştir. Ancak bu raporlardan hepsi olayın sadece askeri eğitim ve teknik yetersizliği üzerine yoğunlaşmıştır. Gidişatın vehametine, hastalığın geçmişine, asıl nedenlerine işaret eden Kâtip

¹⁴ Süleyman Hayri Bolay, *Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe*, Akçağ Yay., Ankara 2005, s.43.

¹⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2002, s. 53.

¹⁶ Lewis, *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, s. 270.

¹⁷ <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~unan/akademik3.html>, e.t., 12.04.2011.

Çelebi'lerin, İbrahim Müteferrika'ların sesleri pek duyulmamıştır. Aslında çözüm olmayan çözüm önerilerinin kaynağını, Osmanlı'da devlet-asker ilişkisinde aramak yanlış bir tespit olmayacaktır. Çünkü raporları, devşirme usulüyle yetişip işleri profesyonel askerlik olması gerekenlerin yönetici statüsü kazanabildiği, kullara (halk) hükmedebildiği bir askeri bürokrasi, sırtını ocağa dayamış ulemalar ve devlet büyükleri hazırlamıştır. Yani birbirinden koparılamayan siyaset-ordu-din üçgeninde hazırlanmış raporlara umut bağlanmıştır. Dolayısıyla gelen önerilerin niceliksel çoğunluğuna rağmen nitelikleri tek kalemde çıkmış gibidir, "gavura korku salan" eski düzene yeniden ulaşmak, eski askeri güce kavuşmaktan geçmektedir. Bu anlayış aslında sadece Nizam-ı Cedid dönemi uygulamaları için geçerli değildir. Yenileşme adına her girişim birinin diğerini yenilemesinden ve kısmen diğerini tamamlama (Sened-i İttifakı, Tanzimat Fermanının belli konularda tamamlaması gibi) çabasıdır başka pek fazla bir içerik değişikliğine sahip değildir. Hangi girişim ele alınırsa alınsın, görünen iki durum vardır. İlki, Batı'nın hızla büyümesinin ardında aranan nedenlerin takıntı haline gelen konularda aranmasıdır. İkincisi ise -ki en önemlisi budur- Batı'nın baskın etkisini atlatmak adına Batı'ya karşı hoş görünme kaygısı üzerine inşa edilmiş politik çabalar olması ve ardı hesap edilmemiş sonuçlara ortam hazırlanmasıdır. Örneğin, 1856 Hatt-ı Hümayunu, Paris anlaşması öncesi Ali ve Fuad Paşa'ların alelacele hazırladıkları fermanıdır. Maksat, anlaşma öncesi özellikle gayri-müslimlere verilen haklar kapsamında eşitlik ve özgürlüklerin Batılı anlamda Osmanlı'da yerleştirildiğine Batıyı ikna ederek baskı sürecinden kurtulmaktır. Yani sahnedeki rol dağılımları bellidir: Bir tarafta, tebaasından olan herkese (!) iyi niyetini sergilediğini savunan Osmanlı, diğer tarafta ise gayri-müslimlere verilen ayrıcalıkların hayata geçirilmesini isteyen ve amansız baskı kuran Batı. Oysa Osmanlı'nın görmekte çok geç kaldığı gerçek, Avrupa'nın kendi iç meselesi olarak gördüğü ve fazla önemsemediği 1789 Fransız İhtilali'nin ürünü milliyetçi akımların bağımsızlık girişimlerini alttan alta kaşırken, öncesinde başlayan coğrafi keşiflerle ticaret yolları değişmişken, iktisadi atılımlar, bilimsel gelişmeler söz konusuysa, bunun karşısında gayri-müslimlere verilecek bireysel, ticari (kapitülasyon), eğitim, hukuk, vergi, askeri vb. hakların çözüm olmasını beklemenin beyhude olduğudur. Tam tersinden okunursa, alınan askeri başarısızlıklar, bürokrasideki savsaklıklar, eğitim alanında çağın çok uzağında oluş, tımar sisteminin bozulması ve buna bağlı olarak tarımsal faaliyetlerdeki gerileme, ithal mallarda artış, altın karşısında gümüşün değer kaybı ve zayıf akçe çıkarılması, çağın askeri bilgisine sahip subay yetersizliği, bilim ve felsefi ilerlemeler karşısında kendini savunamayacak entelektüel yapı, gelişen milliyetçilik hareketleri ve diriltilmeye çalışılan Bizans ruhu gibi sebepler artık Ortaçağ Avrupa'sından kaçıp sığınacak Osmanlı'ya değil, güvensizlik ortamının derinleşmeye devam ettiği bir Osmanlı'ya denk düşmektedir. Kısacası Nizam-ı Cedid döneminden Cumhuriyetin kuruluşuna kadar olan süreç, kurtuluş için yeterlilik göstermeyen arayışların yaşandığı, kimi dönem siyasi bocalamaların – ki belirli ve bilinçli olmayan şeriata dayalı, merkezi hükümetle taşra güçlerinin sözleşmelerine dayalı [Sened-i İttifak], hükümdarın mutlak gücüne bağlı monarşik siyasal sistem arayışları gibi-, kimi dönem fikir akımları bazında entelektüel çatışmaların yaşandığı yaklaşık iki yüz yıllık bir kaos ortamının tarihteki yerini göstermiştir. Biz burada Nizam-ı Cedid'den itibaren görülen gelişmelere yeri geldikçe yine değineceğiz ancak şimdiye kadar yaşananlar ışığında, Osmanlı'da benimsenen anlayış çerçevesindeki çağdaşlaşmayla, ne askeri alanda -yeniçeri ocağının kaldırılması dışında- ne din-devlet ayrımında ne de kanunlaşma ve buna bağlı olarak yasama, yürütme ve yargı bilincine ait bir ayrımında etkili bir mesafe kat edilemediğinin, aksine padişah ve yetkilerinin korunmasının bizzat taahhüt ve kefilliğe bağlandığının altını çizmek istiyoruz.

C- XIX. Yüzyılda Bilimsel ve Felsefi Etkinlikler Açısından Osmanlı Devleti:

Kuşku yok ki, siyasal düzeyde bilinçsiz ve günü kurtarma hesaplarının yapıldığı bir yönetim anlayışının, kurumlar ve yönetilen üzerine etkisi müspet olmayacaktır. Şayet güvensizlik ortamından dolayı insanların hayatta kalma içgüdüleriyle bir araya geldikleri ve bu içgüdüyle güçlü karşısında güçsüzün belli haklarından feragat ederek bir egemene sözleşmeli bir yetki verdiği ve bu çerçevede devlet ve toplumsal yapının inşasının temellendiği teorisi gerçekliğe haizse yöneten-yönetilen arasındaki ilişkinin birbirinin tamamlayıcısı olması gerektiğine vurgu yapılmış demektir. Yani toplumsal yapı, yönetimden ekonomiye, eğitimden sağlığa, hukuktan aileye tek tek kurumlardan müteşekkil olmasına rağmen karşılıklı ödevler konusunda çarkın dişlileridir. Kurumlar içte müstakil olsa da dışta bütünün varlığının bekası noktasında ayrı ayrı düşünülemezler. Müspet veya menfi her durum parçadan bütüne yansıyacak kadar iç içelik gösterir. Hatta ortaya çıkan müspet veya menfi gelişmeler iç politikanın olduğu kadar dış politikanın şekillenmesinde de etkindir. Bu çerçeveden bakıldığında, Osmanlı'da Fatih Sultan Mehmet veya Kanunî Sultan Süleyman dönemlerindeki muhteşem yılların kurumların işleyişine olumlu etkilerinden bahsetmek ne kadar mümkünse, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan kötü gidişatın kurumlar üzerindeki olumsuz etkilerinden bahsetmek de o kadar mümkündür.

Askeri ve teknik amaçla başlayan çağdaşlaşma hareketlerinin siyasi ve hukuki uzantıları olan Tanzimat ve Islahat fermanları azınlıklara hazırladığı geniş haklarla azınlıkları hem devlet hizmetinde hem de iktisadi yapıda güçlendirmiştir. 1533 yılında bazı Batılı devletlere verilen imtiyazlarla başlayan ticari sıkıntılara çağdaşlaşma girişiminde yapılan büyük masraflar eklenince borçlanmaların önü açılmaya başlamıştır.¹⁸ Osmanlı'nın Batı'nın ekonomik gelişimi karşısında gerekli tedbirleri alamaması aşırı borçlanmaya sebep olmuştur. Bu durum özellikle Sultan II. Abdülhamit döneminde içinden çıkılmaz bir hal almış, Batı'ya alacaklarını karşılayacak bir yönetim (Düyûn-ı Umûmiye) oluşturulduğu duyurulmuştur. Ekonomik baskılar devamında Osmanlı piyasasına Batı sermayesinin girişini iyice sağlamlaştırmış; demiryolu, maden ve liman işletmeciliği vb. işletme ve yatırım ayrıcalıkları adeta Batı sermayedarlarının hizmetine sunulmuştur. Örneğin, Berlin-Bağdat demiryolu projesi, Anadolu'nun ortasından geçip giden bir ticaret hattı olması hasebiyle Batı ticaretine önemli katkılar sağlamıştır. Hatta bu hattın I. Dünya Savaşı'nın başlamasındaki sebeplerden biri olan ticari rekabette savaşın taraflarından olan İngiltere ve Almanya arasındaki gerginliğin bir sebebi olduğu da bilinmektedir. Bu koşullar Tanzimat'tan sonra geleneksel loncaların ve feodal Türk endüstrisinin birçok dallarını da yıkmıştır.¹⁹ Bunlara ilaveten tımar sisteminin bozulması, tarımsal faaliyetlerdeki aksamalar, vergi artışları nedeniyle köyden kente göç ve istihdam sıkıntısı ekonomik bunalımın derinleşmesine sebep olmuştur. Özellikle mali sorunlar ve borçlanma iktisadi alanda tefecilik gibi yeni bir oluşuma ortam hazırlamıştır. Ancak tefecilik ağı, Batı'daki burjuvaziye denk düşmemiştir; çünkü tefecilerin siyasi alanda bir rol kapma iddiası olmamıştır.

Bu ekonomik koşullar, Osmanlı'yı toplumsal her alanda olduğu gibi eğitim alanında da içinden çıkılmaz sorunlara itmiştir. Ekonomik anlamda zayıf düşen Müslüman halk hayatta kalma mücadelesinde yeni çarelere başvurmaya başlamıştır. Artık Müslüman halk için devlette memuriyet hem en iyi istihdam kapısı hem de servet edinme yolu olarak algılanmaya başlamıştır. Bu anlayış medreselerde yığılmaların oluşmasındaki en büyük etkenlerdendir.

¹⁸ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Selçuk Yay., Konya 1966, s. 28.

¹⁹ Ülken, a.g.e., s. 30.

Çünkü orta dereceden mezun olan suhtenin imam, cami hatibi veya rüştiyede öğretmenlik yapabilme olanağına sahip olduğu bilinmektedir. Yani medreseler, ilmi kaygıyla dolup taşmamaktadır. Ücretsiz olan eğitim ve öğretim kurumların da her türlü imkânı kullanarak karın tokluğuna yaşamak yeter sebeptir. Ayrıca medrese öğrencilerinin askerlikten muafiyet haklarının olması asker kaçakları için medreseleri sığınma alanına çevirmesi de bir başka etkidir. Naklî ilimlerin öne çıkarılarak felsefe, matematik, astronomi, fizik gibi aklî ilimlerin müfredattan kaldırılması, ezbere dayalı eğitim, teorinin pratiğe yansıtılmasındaki eksiklik gibi nedenlere istihdam problemi de eklenince zamanla halk arasında dönemin medrese öğrencileri için kullanılan kaba, yobaz anlamına gelen softaların siyasi düzene karşı isyanların içinde yer alması hatta isyancılara katılıp eşkıyalık yapmaları kaçınılmazdır. Ayrıca medreselerin içler acısı durumunu gösteren bir durumda köylerde din üzerine halkı aydınlatan dersler vererek halkın yardımlarıyla geçimini sağlayan mezunların varlığıdır. Belli dönemlerde medreselerin yeniden düzene sokulması için tedbirler alınmışsa da istenilen ciddi gelişmeler sağlanamamıştır. Nihai olarak, medreselerin durumu Osmanlı'daki sosyal, ekonomik, siyasi, idari düzendeki aksaklıklarla ilişkilendirildiğinde, medreselerdeki kurumsal problemlerin sebebi de bir ölçüde anlaşılmaktadır. Modern anlamda eğitim kurumlarının açılması, bu alanındaki olumsuz havayı biraz olsun dağıtmaktadır. Daha önce açılan mühendishanelerin yanında 1827'de açılan Tıbhâne-i Amire, tıp eğitiminin çağdaş düzeyde başlatıldığı kurumlardan bir diğeridir. Mühendishanelerle birlikte Tıbhâne-i Amire, XIX. yüzyıl entelektüelleri olan hekimlerin ve mühendislerin yetiştirildiği kurumlardır. Bu entelektüeller Batı felsefesine olan ilgi ve eğilimleriyle yeni felsefi anlayışın biçimlenmesinde önemli rollere sahiptirler. Özellikle materyalizm, evolüsyonizm, pozitivizmle birlikte doğa bilimleri ve doğa felsefesinin Osmanlı düşün hayatına girişinde ve yayılmasında hekimlerin ve mühendislerin etkisi önemlidir.²⁰

Osmanlı'nın Hanefî mezhebine mensubiyeti, Kur'an ve hadisi hukukun temel kaynağına yerleştirmiştir. Ancak Kur'an ve hadislerde toplumsal, iktisadi vb. hayata dair bazı konulardaki hükmi boşluklar nedeniyle -değişen koşullar karşısında gelişen olaylarla bağlantılı olarak-, Kur'an ve hadisi temel alarak âlimlerin üzerinde ittifak ettiği bir açıklama olan icma ile Kur'an ve hadislerde yer verilmeyen bir mesele hakkında var olan esaslardan hareketle yola çıkıp benzetme yaparak hüküm çıkarma metodu olan kıyas geleneksel hukuk sisteminin esaslarıdır. İlk ikisi, "kat'îye", diğer ikisi de "içtihadîye" niteliğindedir. Osmanlı pozitif hukuk anlayışı, bu temel üzerinde gelişmiştir.²¹ Bu hukuki anlayış, siyasi-hukuki alanda yapılan yenileşmeler karşısında eski-yeni çatışmasına sebep olmuştur. Yani dini kaygılarla inşa edilmiş bir hukuki düzenlemeden ziyade, insan yaşamındaki hareketliliği temele alan, rasyonel bir hukuki düzenleme, çağdaşlaşma hareketlerinin ruhuna uygun olmasına rağmen yine de tartışmalar kaçınılmaz olmuştur. Bu tartışmalara çağdaş anlamda ilk sivil kanun olan ve 1868-1878 yılları arasında Ahmet Cevdet Paşa başkanlığındaki bir komisyon tarafından hazırlanan Mecelle son vermiştir. İlk medeni kanun olma özelliğini de taşıyan Mecelle, XIX. yüzyılın ikinci yarısında şer'î mahkemelere de dayanak oluşturmuştur. Böylece Mecelle Batı'dan alınacak bir hukuk sisteminde yaşanacak ihtilâflardan kurtulmak amacıyla hem İslami esaslara hem Hanefî mezhebine uygun bir kanun özelliği taşımıştır. Ayrıca seküler anlamda Nizami Mahkemelerin kurulması, Ali ve Fuad Paşalar döneminde arazi ve ceza kanunlarının hayata geçirilmesi (1858), ticaret mahkemelerinin yeniden örgütlenmesi (1860), Fransız kökenli deniz ve ticaret kanunlarının benimsenmesinde hukuk alanındaki diğer reformlar olmuştur.²²

²⁰ Remzi Demir, *Philosophia Ottomanica*, Cilt III, Lotus Yay., Ankara 2007, s. 21.

²¹ Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, İmge Kitabevi, Ankara 2010, s. 139.

²² Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 165.

Geleneksel yapının etkisinin kırıldığını ve seküler bir dünya algısının toplumsal her alana yansıdığını söylemek çok zorlama bir ifade olacaktır. Ancak Abdülaziz'in bildiğini okuyan tavrına, Abdülhamit'in baskı rejimine rağmen geleneksel yapıda kırılmalar olmaya başladığını da görmemek bilimsel ve felsefi çalışmalardaki bazı gelişmeleri hiçe saymak olur. Geleneksel anlayışın gümrüğüne takılan çağdaşlaşma ve yeni düşünce hareketliliği, dört önemli girişimle yeni bir mecraaya kaymaya başlamıştır. İlki, dilinin sadeleştirilmesi girişimi, ikincisi gazetelerin çıkarılmaya başlanması, üçüncüsü Batı dillerinden Türkçeye yapılan çeviriler ve sonuncusu da adaptasyon sürecidir.

Dil, bir toplumu duygu ve düşünce alanında bir araya getirme, ortak paydada buluşturma özellikleriyle bir kültürdür. Osmanlı'da dilin çok yapılı oluşunun duygu ve düşünce birliğinde bir kopukluk yarattığını ileri sürmek ne kadar yanlış olabilir? Sarayda Osmanlıca, edebiyatta Farsça, medrese eğitiminde Arapça, halk arasında Türkçe kullanımı yaygındır. Aslında bu toplumsal bir hiyerarşinin de göstergesidir. XIX. yüzyıldan itibaren dilin sadeleştirilmesi noktasında bazı girişimleri görmek mümkündür. Bu bir anlamda halka inme, halkla buluşma anlayışına da zemin hazırladığının bir işaretidir. Özellikle basın alanındaki gelişmelerin buna olanak sağladığı görülür. Devlet ve birey eliyle çıkarılan gazeteler -haftalık olarak çıkan, iç ve dış olaylardaki gelişmeleri anlatan ilk resmi gazete olan Takvim-i Vakâyi (1831), Şinasi ve Agah Efendi'nin teşebbüsüyle kurulan ilk özel gazete özelliği taşıyan Tercüman-i Ahval, Şinasi'nin Agah Efendi'den ayrıldıktan sonra kurduğu Tasvir-i Efkar, İngiliz gazeteci Churchill tarafından Türkçe yayınlanan Ceride-i Havadis gazetesi-düşüncemizi destekleyen örneklerdir. Dilin sadeleştirilmesinde, basın yoluyla halka Batı'daki bilimsel gelişmelerin aktarılmasında olduğu kadar Türk edebiyatında ve düşüncesinde önemli yer edinen Şinasi'nin gayretleri bu noktada çok önemlidir. Batılılaşma savunucusu olarak Osmanlı'da dikkat çeken birkaç isimden bir olan Şinasi, Tasvir-i Efkar gazetesinde Batı'daki tüm bilimsel çalışmalara yer vermeye özen göstermiştir. Gazetede yayımlanan yazılar Şinasi'nin akıl ve modernizm savunuculuğundaki samimiyetini gözler önüne sermektedir. Vattel'in *Uluslararası Hukuk* başlıklı çevirisi, Mustafa Behçet Efendi'nin Buffon'un *Doğal Tarih* başlıklı çevirisi bunlardan bazılarıdır. Batı'da hukuk, bilim, tarih gibi alanlarında görülen gelişmeleri halkın anlayacağı açık ve sade bir dille anlatması oldukça yeni bir yaklaşım tarzıdır.²³ Ayrıca ilk Türk tiyatro eseri olan *Şair Evlenmesi*, Türk toplumuna ait bir olayı batı tekniğinin ve tarzının kullanılması ama halk diliyle kaleme alınması açısından önemlidir.

Uzun süreli ilgisizlikle güncellenmeyen bilimsel ve felsefi bilgi, terminolojik bazı sorunları da beraberinde getirmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Batı'nın nüfuzu altındaki yeni bilim ve yeni felsefeye ait eserlerin çevrilmesi, geleneksel terminoloji engeline takılmış, fikri bağlantılar kopmuş, Demir'in ifadesiyle Türk düşüncesi "Çocukluk Çağı"na geri dönmüştür.²⁴ Çünkü dil ve buna bağlı olarak anlam, yaşayan bir olgudur, dolayısıyla düşünce gelişimi dil ve anlam gelişimini de zorunlu kılar. Bu problem, bilim ve felsefe dili olan Arapça'ya sadık kalınarak yeni bilim ve felsefi düşünceye yapılacak gönderimler geleneksel terminolojide yapılacak değişikliklerle aşılmaya çalışılmıştır. 1873 yılında Fransızca-Türkçe olarak yayınlanan *Lugat-ı Tıbbiyyet* adlı sözlük ve Salih Zeki'nin matematik bilimlerine ait terimleri karşılayan ancak yarım kalmış olan *Kâmûs-ı Riyâziyyât*'ı örnek verilebilir.²⁵ Tabi bu problemin aşılması noktasında farklı önerilerde yok değildir. Örneğin, Ali Suavi, bir terim

²³ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yay., İstanbul 2010, s.290-295.

²⁴ Demir, age., s. 27.

²⁵ Age., s. 24.

hangi dilden gelirse gelsin Avrupa Dilleri'nde ortak bir kullanıma sahipse, değiştirmeden alıp kullanmak gerektiğini çünkü terimlerin artık bilim dili hatta ortak dil haline geldiğini, yeni bir terminoloji oluşturmanın boş bir uğraş olacağını düşünmüştür.²⁶ Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında bilim ve felsefe alanında yapılan çeviriler, Osmanlı düşün hayatının duyduğu ihtiyacın ürünleri olmuşlardır. Machiavelli'nin *Hükümdar*'ı (Rıfat Paşa ve Sahak Abru), Henri Poincaré'nin *Science et méthode* (Salih Zeki Bey), Fénelon'un *Télémaque* (Yûsuf Kâmil Paşa), Louis Büchner'in *Madde ve Kuvvet* (Baha Tevfik), Rousseau'nun *Emile* (Ziya Paşa), Durkheim'in *Dinî Hayatın İbtidâî Şekilleri* (Hüseyin Cahit Yalçın) birkaç misaldir.²⁷ Bu çevirilerin genelde materyalizm, evolüsyonizm, pozitivism gibi Aydınlanma felsefesinin temel öğretilerini konu edinen çalışmalar olması dikkat çekicidir. Tepkilere rağmen vazgeçilmeden çevrilmesi, çağdaş bilim ve felsefe karşısında geleneksel yapının daha ne kadar direnebileceğinin tespiti açısından da önemlidir.

Osmanlı'da paradigma değişiminde İslam Felsefesi'nin Aristosu olarak kabul edebileceğimiz İbn Sina'nın derin izleri tamamen silindi denilemese de kırılmanın gerçekleşmesi ve adaptasyon sürecinin ivme kazanmasında özellikle üç düşün akımı çok etkilidir. Bunlar, materyalizm, evolüsyonizm (evrimcilik) ve pozitivismdir. Felsefî bir dirilişin – diriliş diyoruz çünkü Osmanlı İslam Medeniyetinin bir unsuru olarak belli bir felsefî (Hikmet başlığı altında ele alınsa da) kültürün mirasçısıdır- gerçekleşmesine yönelik bilinçli ilk adımların askeri okullardan, mühendishanelerden ve tıbbiyeden mezun olan asker, mühendis ve hekimlerden geldiği görülmektedir. Örneğin, 1847'de Tıbbiye'yi ziyaret eden MacFarlane'nin izlenimleri kanaatimizi desteklemektedir.

*Genç bir Türk, oturmuş dinsizliğin el kitabı olan Systéme de la nature' ü okuyordu. Bir başka öğrenci, Diderot'nun Jacques le fataliste'inden, Le compére Mathieu'den parçalar okuyarak marifetini gösteriyordu. Raflarda Cabanis'in Rapports du physique et du moral de l'homme adlı eseri göze çarpacak bir yer almıştı....Bunlardan biri iyi Fransızca konuşuyordu. Voltaire'nin Dictionnaire philosophique'inin en güç bölümlerini Türkçeye çevirmişti. Kendisine şimdi ne yapmakta olduğunu sorduğum zaman, Voltaire'in romanlarını çevirmekte olduğunu söyledi. Candide'in çevirisi bitmişti bile. Bunun nefis bir eser olduğunu söyledi.*²⁸

Osmanlı'da pozitivismin öncülerinden kabul edilen, bir subay olarak yetişen ve daha sonra ayrılan Türk düşünürü Beşir Fuad'ın (1852-1887) Batı düşüncesinden etkilenmesinde Diderot, Büchner, Balzac gibi isimler önemli yere sahiptir. Bilimsel bir realizmi savunan Beşir Fuad'ın, henüz bazı kafalarda izleri silinmemiş geleneksel anlayışın etkisiyle olsa gerek Batı felsefe ve düşüncesinden söz ederken ılımlı bir tavır sergilediği görülmektedir. Şöyle ki Beşir Fuad, Voltaire'in eserlerinden bahsederken Voltaire'in bir Hıristiyan olmasına rağmen Hıristiyanlığın yanlış düşüncelerinin özgürlük önünde engel teşkil ettiğine yönelik düşüncelerinden örnekler vermiş, Batı felsefesi ve düşüncesine karşı Osmanlı âlim ve siyaset adamları arasında sempati uyandırmak adına bir metot geliştirmiştir. Hatta Beşir Fuad, Voltaire'in İslamiyet aleyhindeki bazı söylemlerini de bilmesine rağmen papazların iftiralarına karşı Voltaire'in İslamiyet'i bir müslümandan daha iyi savunduğunu bile iddia etmiştir.²⁹

²⁶ Age., s. 22-23.

²⁷ Age., s. 28.

²⁸ Akt., Berkes, age., s.232-233.

²⁹ Demir, age., s. 69-70.

Dolayısıyla Fuad, ilerlemenin yolunu bilimsel bir gerçeklikte görmüştür. Gözlemlenin, tecrübe edilenin ise gerçek olduğunu savunmuştur.

XIX. yüzyıl Batı felsefesinin biçimlenmesinde evlasyonizm (evrimcilik) düşüncesinin etkisi büyüktür. Fransa'da Darwin, Lamarck, Almanya'da Büchner, Haeckel bu akımın bazı önemli isimleridir. Osmanlı düşüncesinde de bu akımın ve düşünürlerin etkisi söz konusudur. Bu bağlamda Haeckelci monizmle vahdet-i vücûd öğretisini uzlaştırma amacıyla olan Hoca Tahsin Efendi (1811-1881)'yi görürüz. Sentezleme çabasında Hoca Tahsin Efendi, *Tarih-i Tekvîn yâhûd Hilkat* adlı eserinde bütün canlıların oluşum ve gelişim evrelerini, 1- Halis cevher dönemi, 2- Atomların birleşme ve kaynaşma dönemi, 3- Göksel cisimler ve gökadalalarının oluşma dönemi, 4- Yıldızlardan gezegenlerin ve bu arada Dünya'nın halkalar biçiminde ayrılmaya başlaması dönemi, 5- Dünya'nın oluşması ve Dünya üzerinde hayatın başlaması dönemi, 6- Beşeriyetin çocukluk ve bilgisizlik dönemi, 7- Tarihsel Olaylar dönemi şeklinde bir evrimsel kuram içinde verir.³⁰ Böylece Hoca Tahsin Efendi evrende sürekli bir evrim ve gelişim olduğundan bahsederek hem Darwin'den daha kapsamlı bir evrim kuramına ulaşması noktasında evlasyonist hem de olgular arasında neden-sonuç ilişkisinin varlığından bahsetmesiyle deterministtir. Ancak Haeckelci olmakla birlikte Allah'ın varlığına inancı ve Allah'ın varlığının bu evrim kuramına bağlı olmadığını düşünmesi noktasında ise ne ateist materyalist ne de monisttir, panteizm ve pannaürizm arasında dolaşan bir düşünürdür.³¹

Sonuç ve Değerlendirme:

İslam Medeniyetinin temel önermelerinden biri ilmi tavsiye ise terakkiye verilen önemi uzun uzun tartışmaya gerek yoktur. XII. yüzyıla kadar yapılan ilmi hareketliliğe bakıldığında, gerek İslami esaslarla çelişmeyecek tarzda bir ilmi metodun uygulanması, gerek reel hayata ait pragmatik algının yeri, gerekse karşılaşılan diğer kültürlerle karşı hakim paradigmanın savunulması için entelektüel yeterliliğin mecburiyeti, bilimsel ve felsefi gelişmelerin önünü açtığını göstermektedir. Ayrıca devlet yöneticilerinin teşviki de dikkate alındığında, Yunan ve Hint düşüncesine ait çalışmaların Arapçaya tercüme edilmesi, yorumlanması ve orijinal eserler ortaya konulmasındaki azami çaba bir medeniyetin terakkiye verdiği önemi göstermektedir. İslam Medeniyeti tarihindeki bilimsel ve felsefi çalışmalar, terakkinin tefekkürle mümkün olacağı, tefekkürün gafleti yok edeceği bilincine vakıf olmanın ürünü olarak hem siyasal hem askeri hem de toplumsal yapının tüm kurumlarına müspet yansımalarının neler olacağını vurgulaması açısından örnek niteliğindedir. Ayrıca ilmi çalışmalarla taklit safhasından tahrir safhasına ulaşılması, belli bir düşünce kültürünün oluşum evrelerini, mirasın temellerinin nasıl bir ilmi sorumlulukla inşa edildiğini ve bilimsel ve felsefi mirasın ne kadar köklü bir geçmişe sahip olduğunu gelecek nesillere anlatması bakımından önemlidir.

Astronomiden edebi çalışmalara, bilimsel çalışmalardan felsefi çalışmalara, eğitimden sağlığa kadar birçok alandaki hareketliliğin, XII. yüzyıldan itibaren çeşitli nedenlerle düşüşe geçtiği görülmüştür. Bilimsel ve felsefi gelişmeler, XIII. yüzyılda kurulan Osmanlı İmparatorluğu'nda (XV. yüzyıldaki alımlama ve uygulamalar dışında) XVI. yüzyıldan itibaren mevcut bilginin güncelliğini yitirmesinin de etkisiyle gerilemeye başlamıştır. XVII. ve XVIII. yüzyıllar ise tam bir siyasi karmaşanın yaşandığı, kaybedilen toprakları geri alma politikasının önem kazandığı, ilmi ilginin tamamen zayıfladığı, kurumlardaki liyakatsizliğin, iktisadi bunalımın baş gösterdiği ve reform için yapılan aşırı harcamaların Osmanlı'da bütün toplumsal

³⁰ Age., s. 80.

³¹ Age., s. 83.

yapıya sirayet ettiği dönemler olmuştur. Bu bunalımlı yüzyıllar aslında XIX. ve XX. yüzyılda kendini gösteren yeni paradigmanın kriz dönemleridir de denilebilir. XIX. yüzyıla gelindiğinde, Ortaçağın biçare Avrupa'sı dünyayı algılama ve anlamlandırma biçiminde değişimler yaşamış, bilimsel, ekonomik, askeri, felsefi gibi birçok alanda örnek alınan terakki modeli olmuştur. Batı karşısında ötekileştirilen Osmanlı (Doğu) artık Batı'nın tahakkümü altında olmakla birlikte, sonu düşünülmeden verilen imtiyazlarla Batı'nın yatırım alanı haline gelmiştir. Batı'daki gelişmelerin örnek alınması gerektiği, söz konusu yüzyılda ısrarla vurgulanmışsa da yeni tartışma konusu hangi alanlarda bir alımlamanın yapılacağı üzerinde gelişmiştir.

Bütün bunlar dikkate alındığında Satı el Husri (1880-1968), geri kalmamızın sebeplerini, geleneksel düşüncenin yetersizliğini ve neden çare olamadığını belirtirken ne kadar haklı olduğunu da göstermektedir.

Batı medeniyetinde olağanüstü ilerlemeler olurken biz bütün bu yenileşmelere uzun süre tasasız kaldık. Dolayısıyla Batı ilerlemeye çalışırken biz umumi cereyana katılmadık ve medeniyetler arasındaki gelişmişlik seviyesi açıldı. Öncelikle yapılması gereken, halkı taassuptan kurtarmak ve bilgisizliğin önündeki engelleri kaldırmaktır. Bir engel olarak, Türk ırkını öne sürenler vardır. Ancak Türklerin medeniyete hizmet etmedikleri iddiası yanlıştır. İslam medeniyeti, sadece Arapların eseri değildir. Örneğin, İbn Sina ve Farabi Türk'tür. Geri kalmamızın başlıca sebebi, azim ve sebat eksikliğidir. Mesela, Newton, çekim yasasını elmanın düşmesine bakarak keşfetmiş deriz. Ancak iş böyle değildir. Uzun yıllar süren çalışmaların sonunda Newton, faraziyesini kanıtlamıştır. Düzenli, sebatlı çalışma; işte en çok muhtaç olduğumuz şey budur.³²

Öyleyse XVI. yüzyıla kadar olan dönemle özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren olan dönemin bir kıyaslaması yapılırsa, ortaya şöyle bir sonuç çıkmaktadır: Her iki dönemin koşulları ve dünyayı algılama yeterliliği bağlamında dini, siyasi, edebi, ilmi, hukuki, eğitim, iktisadi alanlarındaki kabuller bilimsel gelişmelerle yeni bir yön kazanmış ve değişen konjonktürel şartlar yeni bir paradigma ihtiyacını doğurmuştur. XVI. yüzyılda ilmi ve felsefi alandaki İbn Sinacı paradigma artık Batı'daki bilimsel devrimler karşısında yıkılmaya mahkumdur. Hanefi hukukunun değişen dünyadaki sorunlara sunacağı çözümlerle akli ön plana alan doğal hukuk karşısında yer alması olanaksızdır. Din-devlet ikizliği, laik bir dünya algılaması karşısında zaafllara sahiptir. Yenilenen dünyada yeni bir felsefe ve yeni bir bilim zaruridir. Osmanlı'nın Batı karşısında varlık beyan etmesi ancak yeni bilim ve yeni bir felsefi kabulü ve inşasıyla mümkündür. Her ne kadar Osmanlı'nın yıkılışında dinin en etkili sebep olduğu iddia edilmişse de görünen odur ki din, bilime olan ilgisizlik, devlet desteğinin yetersizliği gibi daha birçok unsur karşısında yıkılışın sebeplerini oluşturan zincirin en zayıf halkasıdır.

³² Akt., Ülken, age., s.276- 277.

KAYNAKÇA

- BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2002.
- BOLAY, Süleyman Hayri, *Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe*, Akçağ Yay., Ankara 2005.
- DEMİR, Remzi, *Philosophia Ottomanica Cilt III*, Lotus Yay., Ankara 2007.
- FREELY, John, *Alaaddin’in Lambası*, çev. Nurşan Üstütaş, Şenocak Yay., İzmir 2010.
- KUTLUER, İlhan, *İslam’ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, İz Yay., İstanbul 2001.
- LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, çev. B. Babür Turna, Arkadaş Yay., Ankara 2009.
- LEWIS, Bernard, *Müslümanların Avrupa’yı Keşfi*, çev. İhsan Durdu, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2000.
- MARDİN, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yay., İstanbul 2010.
- MASSOOD, Ehsan, *İslam ve Bilim*, çev. Şafak Timur, Picus Yay., İstanbul 2010.
- OLGUNER, Fahrettin, *Türk –İslam Düşüncesi Üzerine*, Akademi Kitabevi, İzmir 1993.
- SAYILI, Aydın, *Orta-Çağ İslam Dünyasında İlmi Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri*, Araştırma I, D.T.C.F., Ankara 1963.
- TEKELİ Sevim, KAHYA Esin, DOSAY Melek, DEMİR Remzi, TOPDEMİR Hüseyin, UNAT Yavuz, AYDIN Ayten, *Bilim Tarihine Giriş*, Nobel Yay., Ankara 2009.
- TİMUR, Taner, *Osmanlı Kimliği*, İmge Kitabevi, Ankara 2010.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Selçuk Yay., Konya 1966.
- YILDIRIM, Cemal, *Bilim Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003.
- YÜKSEL, Ahmet Turan, *İslam’da Bilim Tarihi – Başlangıçtan Osmanlı Döneminin Sonuna Kadar-*, Kitap Dünyası, Konya 2007.

İnternet Kaynakça:

<http://yunus.hacettepe.edu.tr/~unan/akademik3.html>, e.t. 12.04.2011.